

ERA.T-76.1.2279

P-2456

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Palase mõisamuuseum

ŠIFFER NR. 478/479 - 1975

TELLIJA: Lehemaa Hobusepark

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Palase mõisamuuseum.

Maandav ehitamisalaline siht.

Juhataja: _____

Peainsener: _____
Peaarhitekt: _____

Projekt-jaoskonna
juhataja: _____

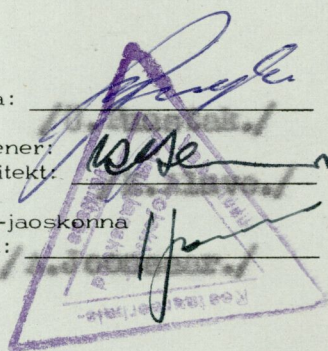
Peaspetsialist
ajaloo alal: _____

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: _____

Projekti
peainsener: _____

Objekti autor: _____

Teadurs _____

TALLINN 1975

Sisukord

1. Eessõna
2. Palsee mõisa valdajatest
3. Ümberhituseperiood Palses 18.saj. lõpul ja 19.saj.:
  - a) peahoone
  - b) pesuköök
  - c) "supelmaja"
  - d) viljapöösed ja kasvahoone
  - e) viinaköök
  - f) õlleköök
  - g) ... ja teised hooned
  - h) ... ja veel paar pisiasja.
4. Kasutatud kirjandus ja arhiivialliked.

Reaktsioon

Käesolev kirjutis pretendeerib olla mõningaseks täienduseks kolm aastat tagasi VRV vanema teadusliku töötaja Helja Sireli poolt koostatud Palmse ajaloolisele Siendile.^X Meelega on antud selles veidi põhjalikum ülevaade Palmse omanike Pahlenite genealoogiast, mis võiks teatud abi pakuda Palmse tulevase sisekujundusprojekti koostamiseks. Mõisa ajaloo allikad pole senini veel ammendavalt läbi uuritud, samuti on osa kohapealseid uurimistöid tegemata, mistõttu ei saanud käesoleva tööga teha lõppkokkuvõtet Palmse ehitusajaloolistes küsimustes. Samal põhjusel pole käesolevas käsitlitud kõiki olemasolevaid hoonelike. Täiendavate uurimistööde järel on seniste plaanide kohaselt edaspidiseks kavandatud koostada ajalooline Siend või prospekt iga Palmse ansambli kuuluva ehitise kohta eraldi.

---

^X H. Sirel, Palmse mõis ja park. Ajalooline Siend, 1972, VRV arhiiv, P-1482.

Palmse mõisa valdajatest

13.-15.saj. oli Palmse Tallinna Mihkli kloostri laenu-
mõis ehk majandusmõis. Mainitud klooster rajati Tallinnas
1249.a. Palmse ja teda Umbrisevate teiste külade kinkimi-
ne nimetatud kloostriks kajastub endistes Palmse mõisa Uri-
kutes juba 1280.a. Donatsioonini ehk kinkekirjade õigsust
kinnitati mõne aja möödudes, eriti aga uute kuningate või-
muletuleku järel. Nii on säilinud rida koopiald Taani ku-
ningate kinkekirjadest, ^{mis} kinnitavad Palmse kuulumist kloost-
rile ajavahemikul 1280-1348.a. Samalaadses Urikus 1286.a.
on loetletud siin Palmse (Palkemas, Muike (Mudike), Vene-
vere (Ilumäe), Uus küla (Ueiculle), Võhma (Womes), Tõugu
(Teoto), Vattu (Vackewomes), Eru (Soreke o. Erck) külad,
millede seasil tõenäoliselt juba 13.sajandi lõpuks kujunes-
ki Palmse kloostri mõis. Mõninged vaatlusandmed lubavad ole-
tada, et Palmse mõisa peahoone keldrikorrusel leidub ka
keskaegseid, s.o. kloostri seadest pärinevaid ehitusosi.

1510.a. müüa või õigemini vahetas Mihkli klooster Palm-
se mõisa rüütel Bertram Jungele kuulunud Nabala mõisega,
mis Tallinna külje all asuvana oli kloostriks mugavam ja
hättesaadavam kasutada. Uus Palmse omanik sai sellelt te-
hingult 7000 vana riia marka vaheltkasa. Juba 1522.a. kin-
nitati Palmsele uus omanik - Bertram Junge õemees Diedrich
von Metzacken. Viimase nimest on taletatud üks Palmse ku-
nagine nimevariant - Metsataguse mõis. Palmse jäi selle su-
guvõsa kätte kuni 17.saj. III veerandi lõpuni. 1672.a. suri
viimane selle suguvõsa meessoost liige - maanõunik Reinhold

von Metzacken ning 1674.a. abiellus tema viies laps, tütar Margaretha Dorothea (sünd. 1656, VI) Gustav Christian von der Pahlen - Astruga^X Hulja mõisast Virumaalt. Sellest ajast algas Palmsee pikk Pahlenite periood, mis on jätnud palju faktilisi jälgi Palmse ja selle Umbruskonna ajalukku ning rikestanud suurel määral ka eesti rahva muistendite kogu. Palmse kuulus Pahlenite järeltulijatele kuni mõisa võõrandamiseni 1923.a.

Esimene Palmse Pahlenite soost omanik Gustav (alias Johann) Christian (sünd. 1648, V, surn. 1736, X) oli major, meeskohtunik ja maamõnik. Tema naine, kelle kaudu Pahlenite kinnisvarade hulka lisendus Palmse mõis, suri juba 7-aastaselt abiellu järel 1681.a. 25-aastasena. Kaks aastat hiljem abiellus Gustav Christian v.d. Pahlen teist korda Elisabeth Helena von Lodega, kes samuti on surnud mõneaastase abiellu järel.^{XX} 1687.a. kevadel abiellus sama Pahlen kolmandat korda, seekord noorukese, 17-aastaselt Gertruda Elisabeth von Tiesenhauseniga,^{XXX} kes suurendas varandust Vahakõnnu ja Hulja mõisaga. Samal aastal vormistati Gustav Christian Palmse mõisa juriidiliseks omanikuks. Tema kolmest abiellust on sündinud rohkem kui tosin last, kõik ajavahemikus 1674-1695, kusjuures kõikide sünnikohaks on märgitud Tallinn. Sellest võiks järeldada, et Palmse mõisast

---

^X Astru vabahärra nimetas anti 1679.a.

^{XX} Genealoogilised teadmised ei anna surmakuupäeva ning viitavad ilmselt ebasõigetele sünnikuupäevadele - 1674.

^{XXX} sünd. 1670, surn. 1724 (54-aastaselt, 12 a. mehest vanem).

pole tollal mingil seni teadmata põhjusel kasutatud perekonna eluasemeks. Pere on ilmselt elanud Pahlenite linnamajas, mis mõnede andmete järgi pidi asuma Tallinnas, Laial tänaval. Selles majas olevat peetunud 1711.a. detsembris Tallinnas ametkõigul viibinud tsaari saadik vürst Aleksander Menšikov oma saatjaskonnaga. Maja pole õnnestunud konkretiseerida. Näib, et nii Palmse Pahlen kui ka tema vend Bogislaus (1646-1719) on poliitilises elus omanud väljapaistvat positsiooni. Vend Bogislaus on nelja ohvitseri hulgas, kes kirjutasid alla Tallinna kapituleerumise aktile Põhjasõjas 29.sept. 1710.a., kuigi ta oli 1678.aastast erus.

Gustav Christianilt pidi Palmse mõis minema Arend Diedrich'ile (1675-1710), kes Rootsi sõjaväe ohvitserina võttis osa Põhjasõjast, tegi läbi Narva piiramise ja lahingu 1700.a. ning langes Riia piiramisel 1710.a. Isa elas kuni 1736.a. Põhjasõjas on Palmse mõisa hoonestus saanud rängalt kannatada. Ajaloolase H.Sireli teatel on varasem hoonestus tollal koguni täielikult hävinud. Sõjaeegsete kahjustuste kohta on Arend Diedrich von der Pahlen teinud kuningale mitmeid ettekandeid, vähemalt 1706. ja 1708.a. Teadaolevate ürikute üleseldmine lisaks nii mõndagi täiendavat materjali Palmse tolleaegse hoonestuse ja sõjas saadud purustuste ulatuse kohta. Nüna aga see on varasemat hoonestust püüdatav ega lisa eeldatavalt eriti palju vajalikku praeguste hoonete restaureerimisprobleemide lahendamiseks, siis on nende läbitõstamine läkatud edaspidisele ajale. Peabone vanimate ehitusosade dateerimisel võib sellest mõningat kasu loota.

Arend Diedrichi lesk Margarethe Charlotte Wachtmeister põgenes Põhja-Sõja ajal väikese pojaga, järgmise Palmse omanikuga, Arend Diedrich II (1707-1753) Rootsi, kust nad H. Sireli teatel on pärast sõja lõppu (1721) saabunud Palmseesse tagasi ning asunud mõisat ules ehitama. Genealoogiliste teataike järgi on aga nimetatud lesk surnud juba 1711. või 1712. a. Leseks jäi ta eelpooltoodu järgi 1710. a. ning Rootsi põgenemine pidi toimuma siis alles pärast 1710. a. Ka on teada, et noore Arend Diedrich II eestkostjaks-hooldajaks Palmes on vanaisa Gustavi poolt määratud Fritz Wachtmeister, emapoolne vanaisa (ca 1645-1723).

Nimetatud noore Diedrich II ajaast on teada 2 Palmse vakuraamatut a. 1727 ja 1733 ning inventariraamat a. 1723 mõningate hilisemate täiendustega. Tolleaegsed inventariraamatud sisaldasid tavaliselt üsna täpset informatsiooni hoone liikide, ehitusviisi jne. kohta, milliste läbitõstmise varasemate hoonete ajale täpsustamiseks peaks tulevikus veel huvi pakkuma. Käesolevate restaureerimistöde tarbeks nad ilmselt kaotamiskõlblikke fakte ei lisa, sest Palmse peahoone restaureerimisel tuleb tõenäoliselt aluseks võtta hoone ilmet kujundanud kõige ulatuslikumad ümberhitused 1782-84. a. ning 1840. a. Kõrvalhoonete säilinud ilme mahub antud deatamite vahele või on mõningal juhul veelgi hilisem (näit. härjatall käesolevast sajandist).

1728. a. abiellus Diedrich II Magdalena Elisabeth von Derfeldeniga, kellega tal oli 14 last, kes kõik peale esimese on sündinud Palmse mõisas. Sellest võiks järeldada, et Palmse on saanud 1730. a. paiku Pahlenite põhiliseks elupaigaks ning et selleks ajaks pidid olema likvideeritud Põhja-

sõjas saadud kahjustused. Mõisa lähedale Ilumäele laskis Diedrich II 1729.a. ehitada ka uue ruumika puukabeli, kuna vana oli eelnevates sõdades nii põhjalikult hävinud, et selle asukohtagi oli raske kindlaks määrata. Kabelist ja seda Umbritsevast alast kujunes Palmse omanikele põhiline matmispaik, millele viitavad mitmed ajaloolised Mrikud ja ka paljud siin püsima jäänud hauakivid.

1753.a. kevadel suri rebandusse Arend Diedrich II von der Pahlen. Tema lesk jäi aga Palmseesse elama, tõenäoliselt kuni surmani 1793.a. augustis, 85-aastasena. Käs seega üle Palmse suure Umberehitusperioodi ning poja märkmete järgi naeti Ilumäe kabeli juures olevasse perekonna hauakambriisse, mis ehitati 1792.a.

1753.a. teada olev esimene Palmse mõisa situatsiooniplaan on nurgal oleva signatuuri järgi valmistatud Arend Diedrich II poja Gustav Friedrich von der Pahleni poolt. Viimane pidi esimese pojana teatavasti isa surma järgi pärima mõisa. Võib-olla ongi see plaan tehtud seoses pärandisejate juriidilise korraldamisega, kuna isa suri samal aastal. Palmse kirjekogu registreerimisraamatu järgi (nr.55) ja samuti ka Pahlenite enda poolt koostatud genealoogiliste andmete alusel näib, et Palmse mõis on jäänud Arend Diedrich II lese Magdalena Elisabeth von Derfeldeni valdusse kuni 1775.a. vaatamata sellele, et paljud genealoogilised teataikud märgivad juba järgmise omanikuna nende esimeet poega Gustav Friedrich von der Pahlenit, kes tõesti mõned aastad pärast isa surma on militaarteenistusest lahkunud (tõenäoliselt 1763.a.) ning asunud tegelema Palmse majanduseluga. See nähtub tema enda märkmetest, mis on Sannekabel säilinud ja annavad olulise osa Palmse mõisa ehituseajaloo uurimiseks. Ta on sündinud 1730.a.

Palmse mõisas ning läbi teinud traditsiooniliselt pika sõjateenistuse, mille jooksul ta viibis Peterburis, Narvas, Tartus, Riias, Miitavis, Tilsitis, Königsbergis jne. Juuba sõjateenistuse ajal on ta hakanud vastava aastakäigu kalendrisse tegema märkmeid teda puudutavate sündmuste kohta. 1768.a. alates algavad tagasihoidlikud märkmed Palmse ja ta karjamõisate mõningatest majanduslikest näitajatest. Aastate möödudes muutuvad märkmed järjest põhjalikumateks ja seega ühtlasi ka väärtuslikumateks, andes ülevaate mõisa elu, majapidamise, ehitustegevuse jne. kohta. Muuhulgas on Palmsees tehtud hoolikalt ka hüdro meteoroloogilisi vaatlusi. Mõned kalendrid sisaldavad märkmeid Palmsees viibinud küllaliste kohta ja need pärinevad tõenäoliselt tema emalt. Kalendermärkmete järgi võib otsustada, et Palmse on alati olnud väga küllalisterohke, kusjuures mõned küllalistest on kohal viibinud küllalt pikka aega. Märkmetes kajastuvad ka vendade reiseid, ilmselt seoses teenistuskohustustega ja nende lühiajalised viibimised Palmsees. Vend Peter Ludwig (1745-1826) on külastanud ajavahemikul 1765-75 Stockholmi, Kopenhaageni, Londoni, Horköpingi, Bondoni, Harkovi, Peterburgi, Riist, Kaunast, Krakovit, Moskvat, jne. Ta võttis aktiivselt osa Venemaa sõjategevusest Türgi, Poola ja Rootsi vastu. 1791.a. viibis saadikuna Stockholmis ning kuninga Gustav III saatjana Aachenis. 1792.a. Riia tsiviilkuberneriks ning 1795.a. Kuramaa kindralkuberneriks määramine eemaldas teda Palmsest veelgi. Ta elas suurejoonelises, Peterburi parima arhitekti, itaallase Rastrelli projekti järgi ehitatud 300-ruumilises Miitavi lossis. 1801.a. sai ta siseministriks, kuid osavõtu pärast Paul I vastusest vandenõust, saadeti ta pagendusse oma mõisatesse Kuramaale, kus

ta suri 1826.a. Palmest külastas ta sel ajavahemikul teatevasti ainult ühel korral - 1812.a.

Samaaegselt viibis ka vend Hans, kes 1775.a. sai Palmse juriidiliseks omanikuks, kodust kaugel, olles Riias, Kopenhaagenis, Pisas, Varssavis, jne. Kuulsaks on ta saanud osavõtuga ekspeditsioonist Morea saarele 1769-1771.a. ning aktiivse osavõtuga Venemaa sõjategevusest. 1773.a. lahkus militaarteenistusest ning oli Tallinnas kubermanguvalitsuse nõunik (kuni 1783),^x seejärel ühe kohtu president (kuni 1798) ja 1798-1817 (s.o. kuni surmani) maanõunik. 1775.a. abiellus ta krahvinnaga Beate Stenbockiga Kolga mõisast. Samal aastal on ema tahtel vormistatud pärandijaotusakt, millega Hans sai Palmse mõisa juriidiliseks omanikuks, vastamata sellele, et vanem poeg Gustav Friedrich seal elas ja aktiivselt Palmse majapidamist ning ehitustegevust juhtis. Teised vennad olid surnud ning Uks, Arend Diedrich, elas abiellumisest saadik 1765.a. Ervital, kus ta 1778.a. suri ning maeti Koeru kiriku juurde Ervita mõisa matuseplatsile. Ka Hansu 10 lapse sünnikohtade järgi võib oletada, et Palmsega polnud ta perekonnal kuigi põlvivaid sidemeid. Ta lapsed on enamikus sündinud Tallinnas, mis seletab tema varem märgitud ametkohaga kubermanguvalitsuses ja kohtus. Lastest on sündinud viies, seitsmes ja kaheksas Palmes, vastavalt 1782.a., 1787. ja 1794.a. Veidike hämmastust äratab ainult seejuures asjaolu, et perekond, kes muidu elas Tallinnas, pidi just 1782.a. olema

---

^x Sellest perioodist on säilinud mitmed Kubermanguvalitsuse dokumendid tema allkirjadega (TLA, f.236, n.1, s.-d.80 76,77 jne.).

Palmses, kui siin oli kevadel alanud elumaja põhjalik umberehitus, mis kestis 1784.a. Pealegi toimusid ehitustööde ka teiste hoonete juures. 1793.a. alates on peaaegu kõikide Hansa tütarde pulmad peetud Palmse mõisas, ilmselt milljõurikka Umbruse ja avaramate tingimuste pärast kui seda pakkus linnasaja. Kõikide Palmse 18./19.saj. vahetusel toimunud ehitustööde ja kõikide majapidamissündmuste kohta on kalenderpäevikut pidanud Gustav Friedrich von der Fahlen kuni 1790.a., mil veel osa ülestähendustest pärineb temalt, kuid hiljem algab hoopis teine käekiri. Käekirja muutus oli tingitud Gustav Friedrichi surmast augustis 1790.a. Ta suri vallalisena, milline asjaolu saigi enam kui tõenäoliselt põhjuseks, et rikuti pärimisõiguse traditsiooni, millega peaaegu päris tavaliselt esimesena sündinud poeg. Kui vend Hans 1775.a. abiellus, otsustaski nende ema samal aastal Palmse mõisa juriidiliseks omanikuks määrata 10 aastat noorema poja Hansu, kes oli sündinud kaheksanda lapsena ja venedest neljandana. Pärast 1790.a. jäid Palmsesse elama ka veel Hansu ja Gustavi vallalised õed - Anna Wilhelmine kuni 1799.a. ja Helena Frederike kuni 1805.a. ning nende ema (kuni 1793.a.), kes siin ilmselt terve oma lesepõlve (1753-1793) mõnda saatis. Teised õed lahkusid pärast abiellumist, vastavalt 1756., 1772., 1775.a.

Hansu 10-st lapsest oli 3 poega:

- 1) Karl Magnus, kes päris Palmse (ja Arbavere),
- 2) Alexis Hans Diedrich, sõjaväelane, Württembergi hertsogi adjutant, suri noorelt (1780-1804) ja
- 3) Gustav Friedrich, suri noorelt (1787-1804).

Tütred läksid abiellumise järel kodust mujale.

Hansu allkirjaga tõend tema kui aadliperekonna koosseisust 1805.a. novembris mainib teda ennast 65 aastasena, tema naist Ulrika Sophie Beate von Stenbocki, 46 aastasena ja sellest abielust sündinud poega, Vene sõjaväe leitnanti 26 aastast Carl Magnust Riias.

Karl Magnus (alias Matvei Ivanovitš) von der Pahlen sündis Tallinnas 1779.a. veebruaris, läks varakult sõjaväkke, 1797.a. sai kornetiks Riia tragunipolgu, 1798.a. leitnandiks, 1806-07 võttis osa Napoleoni-vastasest isamaasõjast, tehes kaasa lahingud Poolas ja Saksamaal (Jankowa, Landsberg, Preussis-Eilea jt.); 1809.a. sai rittmeisteriks ja võttis osa Griselhani lahingust (rootslastega). Seejärel siirdus sõtta türklastega, kus 1810.a. ülendati ooberstiks, kuid 1811.a. sai Ruštšuki piiramisel raskelt haavata. Napoleoni parustamise eel võitles Wittgensteini korpuses ja võttis osa Königsbergi vallutamisest, seejärel sai kindralmajori aukraadi. Võttis veel osa Lützeni lahingust (1813) ning ka Leipzigi rahvaste lahingust - Napoleoni vägede parustamisest. Suure vaprase eest lahingutes on teda autasustatud kuldse teenantidega sõõgaga, Püha Jüri III klassi, Püha Anna I klassi, Püha Vlõdimiri II klassi ordeniga ning 1812.a. isamaasõja mälestusmedaliga. Isa, Hans von der Pahleni surma järel 1817.a. kevadel pidi lehkuma militsaerest, mis toimus 1818.a., et saada isalt päritud mõisate majapidamisega tegelema. Ta abiellus sama aasta mais Elisabeth (Betsy) Anna Dorothea von Esseniga, Vaida ja Aruvalle mõisate pärijannaga. Betsy suri esimese poja sünnitamisest tekkinud haiguse tõttu 22-aastaselt 22.jaan.1820.a. Järgmisel aastal valiti Karl Magnus maasõunikuks ning ta pidi täitma ka kohtusõuniku ülesandeid. 1823.a. suvel abi-

ellus ta teist korda Vaidas esimese naise põetajannaga Katharina (Kitty) Wilhelmine Arveliusega, Tallinna gümnaasiumi professori Friedrich Arveliusse tütrega (1800-1869). Vähemalt sama aasta kevadel on Karl Magnus elanud Palmases, kuhu on adresseeritud Kitty teadaolev kiri Vaidast. 1827.a. asus ta uuesti riigiteenistusse salanõuniku ja senaatorina, 1828.a. määrati ta Tartu Üpperingkonna kuraatoriks ning veetis sellal Palmases vaid suvepuhkused. 1830.a. määrati ta Liivi-, Eesti- ja Kuremaa kindralkuberneriks, milline amet tingis elanuasumise hoopis Riiga, kus ta viibis koos perega 15 aastat 1830-1845 ning valiti seejärel riiginõukokusse. Alles pärast puhkuselejätmist 1847.a. asus taas Palmasesse elama. Tema mõlemad naised - Betsy ja Kitty - on pärandanud pojalaestele nimelühendid, mille järgi on nimetatud teatud vaatekohad suure metsapargis. Ta suri Palmases 1863.a. kevadel. Tema esimesest abielust poeg Alexander Johann Karl Magnus on sündinud 1819.a. Tallinnas. Viimati mainitud isikuga seostatakse palju muudatuid Palmase mõisas välisilmes, eriti Umbruses, kuna tema laiahaardelisse tegevussfääri on arvatud ka endise mõisakopli ümberkujundamine miljõrrikkaks metsapargiks ning selle ilmastamine mitmesuguste arhitektuursete väikevormidega. Ainsa meespärijana sai ta Palmse, Arbavere jt. mõisate omanikuks. Hariduse sai ta kodus ning seejärel Peterburi junkrakoolis. 1836-1846 oli militaarteenistuses. 1844.a. kui isa oli veel Riias, abiellus ta Peterburis Olga Frederike Agnes Isabella von Grote'ga. 1846.a. lahkus küll militaarteenistusest, kuid Palmasesse elama pole nad tõenäoliselt asunud, sest nende 5 last, kelle nimed on andnud küll metsapargi Oru järve poolsesse osea, nn. "Pühjakalda metsa" rajatud jalgteele nime "Uheksa lapse tee", pole ükski

sündinud Palmes. Sellegipoolest on sobiv neid ükshaaval
ära mainida:

- 1) Isabella (Isa) Olga, sündis 1846.a. Tallinnas, abiellus
1878 Lasila mõisnikuga, suri 1915.a.
- 2) Elisabeth (Betty) Margaretha Mathilde, sündis 1848.a.
Tallinnas, abiellus 1873 Atla omanikuga, suri 1898.a.
- 3) Alexis Magnus Hans sündis 1850 Vaidas, surnud Pommernis
(Kolberg) 1925.a., mineraloogia kandidaat, paleontoloog,
provintsi loodusaarivate ühingu president.
- 4) Mathilde, sündis Tallinnas 1852, suri Palmes 1873.
- 5) Katharina (Kitty) Natalie Adelaide, sündis Tallinnas
1853, abiellus 1876 Tõstamaa mõisa hõldeainiga, suri seal
1877.a.
- 6) Wilhelm (William) Joh. Rosen, sündis Vaidas 1854, suri
Lohusaares 1892.
- 7) Olga Juliane Frederike, sündis Tallinnas 1856, abiellus
Palmes 1882 Ahula Grūnewaldiga.
- 8) Margaretha Euphrosine, sündis Vaidas 1857, abiellus Pal-
mes 1875 Ohtu mõisa Meyendorfiga, suri Jändjal 1930.a.
- 9) Friedrich (Fedinka) sündis Vaidas 1858, oli Peterburis
välisministeeriumi ametnik, zooloogiatead. kandidaat, hil-
jem Peterburi zooloogiamuseumi konservator, suri Peter-
buris 1889.

Lapsed on sündinud seega ajavahemikus 1846-1858. Kuna
ükski neist pole sündinud Palmes, siis ilmselt Alexandri
perekond seal ei elanud. Mõisas elas nähtavasti Alexandri
isa perekond. Isa surma järel 1863.a. on tema lesk, s.o.
Alexandri võõrasema arvatavasti peatselt kolunud oma Arba-
vere mõisa ning alles seejärel võis Palmes saada Alexandri
perekonnale koduks. Tõenäoliselt on "Üheksa lapse tee" oma

istete ja vaatepunktidega rajatud kes pärast seda, s.o. ajavahemikul 1863-1873^x või varem, siis vanaisa poolt. Alexander on tuntud poliitikamehena, 1848-62 kihelkonna-kohtunik ja ringkonna saadik, 1862-68 rüütelkonna peamees, samal ajal maanõunik, kass- ja eesistaja arvukates rüütelkonna komisjonides, millega seoses viibis tihti saadikuna Peterburis. Alates 1865.a. oli kammerherra ning määrati 1867.a. Balti raudtee Tallinn-Peterburi liini ehituskorra-kooriumi presidendiks ning 1868.a. Balti raudtee valitsus-koorukogu presidendiks. Oli veel Tallinna skitsiaklubi eesistu-ja ning 1872-90 Eesti Kirjameeste Seltsi president. On väl-ja andnud teose "Die livländische Eisenbahnen und ihre Richtung", St.Pet. 1876. Ta suri 1895.a. Palses. Ta naine oli surnud Peterburis juba 7 aastat varem. Teised perekon-naliikmed elasid mujal.

Kõige järgmiseks omanikuks sai ta poeg Alexis Magnus Hans (sündinud Vaidas 1850), kes oli mineraloogiateaduste kandidaat, paleontoloog, avaldanud artikleid balti siluri-ordeviitsiumi ajasta kohta, oli loodusteadlaste seltsi pre-sident. Temale kuulusid kindlasti Palsse vanemate inimeste mälestustes põlunud suured kapid mitmesuguste kividega, tema kassikabinetis, mis olevat asunud esimesel korrusel maan-tee poolisel nurgal (ruum 24 invent. plaanil). Osa tema paleon-toloogiaalastest loengutest on muuseumis säilinud. 1877.a. abiellus ta paruness Aimée Steel von Holsteiniga (1857-1902).

---

^x 1873.a. suri Palses Alexandri tatar Mathilde 21-aastasena.

Nende neljast lapsest on sündinud ainult üks, hilises Palmse omanik Gustav Christian, Palmes. Viimatimainitu on sündinud 1883.a. sept. Alghariduse eel Tallinna realkoolis, õppis 1901-04 Sigusteadust, seejärel 1904-05 Riia poliitehnikumis. 1905-06 oli ajateenistuses. 1909.a. võttis isalt üle Palmse mõisa. Abiellus 1910.a. paruness Katharina (Kitty) Marie Natalie von Buxhoevedeniga, elasid Palmes. Langes 1914. a. augustis Ida-Preisimaal. Tema abikaasa Kitty (sünd.1887. a. Peterburis) lahkus seejärel Eestist ja abiellus uuesti Pommeris 1919.a. Preisi leitnandi Oskar von Dewitz'iga. Gustav on jäänudki viimaseks Palmse juriidiliseks omanikuks, sest temalt jäänud kahele alaealisele pojale Hans Georg Alexis Alexandrile (sündinud Palmes 1911.a.) ega Dietrich Peter Arendile (sündinud 1913.a. Tallinnas) pole mõisat vormistatud. Palmene neist läks Berliini Sigusteadust õppima. Nii seisabki veel 1925.a. mõisate võõrandamiseks koostatud takstatsiooninimestikus Palmse Gustavi nimel.

Ümberehitusperiood Palmases 18. saj. lõpul
ja 19. sajandil.

Palmse barokkstiilne ansambel on tuntaks saanud ühe 1753. a. pärineva situatsiooniplaani järgi. Barokse põhiplaaniga peahoone on asetatud regulaarse stiili järgi kujundatud parkis, kus on näha arabesksete lilltikanditega partereid, hekkidest kujundatud miljöörikkaid labürinte, pikki varjurikkaid alleesid jne. Ansamblisse kuuluvad kol-
lal järgmised hooned:

1. mõisaomaniku elamu (proportsioonidelt ja konfiguratsioonilt sama, mis praeguseni püsinud peahoone)
2. hobusetall (väravast vasakul, pole säilinud)
3. viljasit (väravast paremal, talli suhtes paralleelselt)
4. loomalaudad (Viehbürg, hobusetalli taga)
5. asetsuste elamu (pro valitseja maja, mis asus tallidest edasi hilisema metsapargi poole suunduva tee ääres suure tiigi otse kohal)
6. tšileri ja aedniku maja (tõenäoliselt hilisema valitseja-
maja kohal)
7. saun (suure tiigi ääres, hilisema nn. supelmaja kohal)
8. õllekõõk eraldi seisvad hooned väikese tiigi kaldal^x
9. viinakõõk
- 10.-12. kolm rekehoonet (2 maanteest teisel pool, üks umbes
hilisema moonakate maja kohal)

---

^x tiiki on hiljem mitmekordselt suurendatud

13. linnaserehi (põldude vahel, viinaköögist mööda Oruveski poole)

14. lubjaahi

15. peemurd

16. Oruveski kompleks, jahu- ja saeveski mõldri olamuga.

Peahoone ja teda ümbritsev park oli 1753.a. piiratud kivist müüriaga. Üks tara ümbritses maanteed ja peahoone vahelist parki ning teine ümbritses peahoonet ja selle tagust pargiosa. Viimati mainitud müür kulges peahoone nurgalt, haeres endasse lillustritega parteri maja parempoolses otsas ning kulges siit tiigi ääres oleva sauna otsani. Teiselt peahoone nurgalt alanud müür piiras majast vasakul olevat lillornamentparterit ning kulges otse tiigini ning ümbritses veel osalt tiikiki. Palju taga oli terrass, millelt viis alla koka treppi, paigutatuna pikkadele perspektiivastetele. Märkimist väärib asjaolu, et tollal oli Palases iga allée või tee algus tähistatud mingite kivitulpadega. Sellised olid ka laantade juures maanteel olnud silla otstes ja hilisemas metsaparki (tollal mõis karjakopliasse) suunduva tee algul, samuti viljarehtede juurde suunduvatel teedel.

1753.a. plaanil näidatud hoonestuse situatsioon on üldjoontes püsinud tänapäevani. Vahepealsel perioodil on aga toimunud kõikide hoonete juures suured ümberehitustööd, mis olid tingitud nii hoonete kasutamiseaja vältel toimunud lagunemisprotsessist kui ka soovist kõike kaasaegsemaks ja vastavale moestilile vastavamaks muuta. Palases on teada kaks suuremat ümberehitusperioodi - üks 18.saj. lõpul, teine tõenäoliselt 19.saj. II veerandil. Esimese mainitud ümberehitusperioodi kohta on juhuslikult säilinud suhteliselt

rikkalik ja täpne ülevaade, kirja pandud sellesse Palmse majandemist juhtinud Gustav Friedrich von der Pahleni enda käega "St. Peterburgische Calender'i" vastava aastakäigu numbrisse. Märked on suure väärtusega mitmete hoonete de-
teerimisel. Nende järgi on aastatel 1776-80 valminud uus hürjatall, rehi, alamäär, viinaköögi juurdeehitus ja looma-
lautade ümberehitus. Suuri ümberkorraldusi ja ehitusi teh-
ti samal ajal ka karjamõisates (näit. Kudike). 1782.a. al-
gas peahoone suureulatuslik ümberkujundamine, millele järg-
nes paljude teiste hoonete ajakohasemaks muutmine, iluside
kabeli remont jne. jne.

e) Peahoone

Palase mõisa peahoone on kahekorruseline kõrge sokli- korrusega peasegu ruudukujulise põhiplaaniga suhteliselt väike hoone, mida katab kõrge kivist kelpkatas. Esifassaadist eendub kaks kolmnurkviiluga ehitud külgrisaliiti, keskosas on rõhutatud pilastrite ja voluutide vahele paigutatud katnaken, kroonitud madala segmentviiluga. Esifassaadi 7-teljeline seinapind on liigendatud liseenide ja pilastritega. Tagafassaadis on kolmnurkviiluga (frontooniga) kaetud keskrisaliit nihutatud seinapinnast ettepoole samapalju kui ta esifassaadist taandub.

Kõrgeid keldriruume katavad silinder- ja ristvõlvid. Põhiplaan on lakooniline. Hoone kekel I korrusel asub trepikoda ja saal, mõlemas külmaises tiivas 3 salongi. Teine korrus peasegu kordab alumist ruumijaotust. Siseruumide kujundus on hämmiselt lihtne. Lagedel ja seintel paadub rikkalik stukkdekoor, mis üldiselt on omase barokiperioodi ehitistele. Siseseksed on hoopis hilisemad (klassitsistlikud). Ka II korrusel säilinud paar rikkalikuma kujundusega ahju ning trepivõrsele sisse lõigatud daatum 1785 viitavad ühele hilisemale, rokokoooperioodi ümberehitusele majas, mis võib kõigutada ka ehitise ülddateeringut 18. saj. I poole.

Peahoone praeguse välisilme ja plaanilahenduse kujunemist on määritletud ka senini avaldatud kirjanduses mitme eri daatumiga. Kindlase kõneviisis on ehitusaastaks märgitud 1753 (H. Joonake), ilmselt mõjustatuna sama aastaga dateeritud mõisa situatsiooniplaanist. Viimast on sel ju-

hul käsitletud kui hoone projekti juurde kuuluvat osa. Rohkem usutavam on aga plaani valmistamine seoses pärandiasjade juriidilise ümberregistreerimisega ühelt valdajalt teisele. Teatavasti suri 1753.a. mõisa senine omanik Arend Diedrich von der Pahlen ning mainitud situatsiooniplaani on koostanud tema vanem poeg Gustav Friedrich von der Pahlen, kellele traditsioonipäraselt kuulub pärimisõigus.

Üena värskelt ilmunud teatmiktoos (Lenz, Deutsch-baltisches Biogr. Lexikon, Köln-Wien, 1970, lk.572) pakub hoone ehitusaastaks 1773 ning selle ehitajaks loetakse mõisaomanikku Hans von der Pahlen'it. Kuigi daatum ja ehitaja on antud igasuguse ebakindluseta, ei saa selle täpärasusest tšiel määrat uskuda. Teatavasti polnud Hans veel tollal mõisa juriidiline omanik, pealegi oli ta sellal osalt seotud veel ajateenistusega (õhidud Poola ja Peterburi vahel), kust ta küll samal aastal vabanes, kuid asus 1766le Tallinna kubermanguvalitsemisse. Mõisa juriidiliseks omanikuks sai ta 1775.a., kuid mõisa majandusliku juhtimisega on mõningate ürikuliste andmete järgi otsustades edaspidigi veel tegele- nud vanem vend Gustav Friedrich, kes Palase omanikuseisun- dist pidi taganema ainult seepärast, et ta oli vallaline ega omanud järealtalijaid; vend Hans aga abiellus 1775.a.

Mõned autorid on barokse peahoone ehitusaastaks märki- nud 1775.a. (H. Pirang, Thomson, Manteuffel-Szoege, H. Tamm). Kusjuures Baltimaade tuntud mõisate ajaloo uurija H. Pirang viitab mingile nähtaval olnud daatumile ("laut Inschrift"). Ilmselt on siin aga tekkinud juhuslik viga. Tähelepanu on aga tahetud juhtida preega teisest korrusel asuvale trepivõ-

re fragmentide, millel on sisseseatud aastaarv 1785 ning
initsiaalid H P. Tavapäraselt tähistati sel viisil ehi-
tuse rajamist või ka suurema ümberehituse pei lõppu. Palm-
se peahoone selleaegse ümberehituse kohta on säilinud kind-
lad ürikulised andmed, mis näitavad, et see toimus põhili-
selt ajavahemikul 1782-84. Mõis kuulus tollal tšesti jurii-
diliselt Hans von der Pahlenile ning tema monogramm on ka
trepivõrel. 1782. a. kevadel alanud ümberehituse kohta tehtud
G.F. Pahleni kalendermärkmed annavad tšesti kulgemise kohta
küllaltki huvitava ülevaate. Aprilli keskel käis Palmsee
"Maurer Meister Mohr", tunnustatud arhitekt terves Eesti
kubermangus. Vahetult enne Palmset ehitas ta mitmes Lääne-
Eesti mõisas (Suure-Lähtu, Kilai, Puhaste) ning rajas koh-
tuhooneid Eesti linnadesse. Arhitekt Mohri käigule Palmsee-
se järgnes kohe peahoone ümberehitustšedega alustamine. Kõi-
gepealt lammutati vanal hoonel katuse lammutustšid tehti
kolme etapis - algul eemaldati katuse hoone ideoloogiliselt
osalt, mõni nädal hiljem läänesoalt ja kõige lõpuks kesk-
osalt. Siinkohal on huvitav märkida, et kogu järgnev ehi-
tustegevus oli organiseeritud selliselt, et osa majast ja
eluruumidest oli elamiseks jätlik.

Kohe tšesti alguses tuli Tallinnast Palmseesse ka Uks
müürseppesell, keegi Mol(1)in või Moulin, kellele Mohr ila-
selt usaldas tšesti juhtimise kohapeal. Moulini tulekule
järgnes kogu hoone ümbritsemise tellingutega. 27. aprillil
alustati müüriehitustšedega. Kuivalju tšestliki müüritšedega
hõivatud oli, pole praegu teada. 8. juunil oldi müüri ladu-
misega peasisi juures väljas, kusjuures vahepeal paigal-
dati laepalgid. 16. juunil alustati katusekonstruktsiooni

tegemist, mis juba varem maa peal ette valmistati. Katuse katmine katusekividega viidi läbi 2 päevaga (28. ja 29. juunil). Vajalikud katusekivid ja ka ehitusel kasutatud tellised valmistati Palmse enda telliselõõvis. Katusele järgnes frontooni ehitamine, mis kestis 30. juunist kuni 14. juulini.

Reespool kirjeldatud 1684 peaksid kõik sobima praeguse teise korruse ehitusosadesse. Mõeldes tagasi 1684de algul tehtud märkusele katuse lammutamise kohta, ja seda veel kolmes eri järgus (s. t. kolme eri sissekande tegemist päevikalendrisse), seejuures aga viitamata mingisuguste vanade müüriosa lammutamisele, jääb mulje, et Palmse peahoone võis enne seda olla ainult ühekorruline põõningu- ja keldrikorrusega hoone, mis juba varemalt oli ümbritsetud suurepärase stiilse pargiga.

5. juulil lammutati ära küttekorsten ning 14. juulil ka teine korsten. Mõlemate korstenate uuestilezumine lõpetati 12. augustil. 1783. a. tekkis aga küttekorstnas tulekahju, mille ulatus polnud tõenäoliselt kuigi suur.

Augusti lõpul ja septembrikuu algul tehti "Fussgehause'i" müüritööd. Septembris alustati kivist tara ("die steinerne Stakette zu beyden Seiten des Hauses") ehitamist mõlemale poole maja. Märkmetest jääb arusaamatuks, kas eelpool märgitud tööle järgnenud katusekividega katmise ning nurga ja harjakivide kohalepaigutamise töid võib lugeda aiamüüri kohta käivaks või on sellega mõeldud peahoone enda kaunistamistööde lõpetamist. Tõenäoliselt tähendab see peahoone katust, mida oktoobris on seestpoolt krohvitud (vihmakindlaks tehtud), ka on teada, et 3. oktoobril katkestati kõik müüriehitustööd talveks ning aiamüür jäi sel aastal lõpetamata. Katuse sisekülje krohvimisega koos on mainitud veel

mingeid külgeseinu ("...die Seitenwände von die Laden"), mis jäid tollal krohvimata ja mida momendil ei saa seostada. Kahel korral (kokku 22 päeva) viibis 1782.a. Palmse ehitustöödega seoses siin üks senini nimetaks jäänud plekksepp Tallinnast. Tehtud töö kohta puuduvad täpsemad andmed, kuid teisel korral on ta valmistanud mingeid luuke (katu-esse?). Ka 1783.a. tehti mingeid plekksepatööd, milleks tuli sell jälle Tallinnast.

Oktoobri lõpul on Palmseesse tulnud keegi vene rahvusest kiviraidur Foma Ivanov, kust ja mida tegema - pole senini ühegi Urikuga tõestatav. Palmseesse on ta jäänud ilmselt järgmise suveni. Hiljem on Palmsees vene pottsepp teinud ahjuaid valitsejamaajja.

Ehitustegevus Palmsees vaibus talveks ning meister Molin oli detsembrikuu jooksul seotud Sagadi mõisaa külas-olevate töödega. Palmse peahoone müüritööd olid üldjoontes valminud.

1783.a. kevadel alustati hoones puusepatöödega, kusjuures sõrestiku puitmaterjal pandi 11.vebruaril ühte rehte kuivama ning meister Molin esus taas tööle. 6.aprillil alustati sõrestikseinte ehitamist ning 11.aprillil olid need juba valmis. Tõenäoliselt vastavad need teise korruse vaheseintele. Aprilli lõpul alustati kipslagede tegemist hoone idapoolse osa ruumides. Selmise aasta lõpul oli selleks Tallinnast toodud 120 ^{tt} kipsi. 20.juulil alustati kipslagedega läänetiivas. Lagede ja seinte krohvimine on lõpetatud 5.oktoobriks. Kevadel asuti ka peahoone välisseinte krohvimisega, alustades frontooni juurest suunaga vundamendi poole; 12 päeva hiljem oldi krohvimistöödega karniisi juures. Hoo-

ne väliskrohvimisega jõuti 15. juuliks niivõrd madalale, et maja ümbert eemaldati tellinud. Tervenisti lõpetati väliskrohvimine 29. juuliks.

Seejärel asuti vana trepikoja seina lammutamisega ning 4. augustil alustati uue trepimüüri ehitamist, mis nüüd rajati sümmeetriliseks. Trepp ise aga lammutati alles oktoobris ning alustati uue ehitamisega. Trepp teisele korrusele valmis 23. oktoobriks ning seejärel alustati trepi (kõrgitrep) rajamist keldrisse. Trepp teiselt korruselt pööningule ehitati alles 1784. a. augustis.

Juulis on alustatud ka uute kivist aiavärvate ehitamist. Töö kestis üle kuu aja. Seejärel krohviti nii värava- postid kui ka tara kivist vahepostid, mille vahel olid la- tid. Viimaseid valmistati ja küteldati 230 tükki.

Seoses uute ahjade ehitamisega käis 1783. a. augustis Palmes üks Tallinna pottseppmeister koos oma sellidega. Meister viibis kohal ainult mõni päev ning lahkus, jättes tõenäoliselt sellid üksi teisele korrusele uusi ahjuid te- gema. 18. oktoobriks oli ülakorrusel valminud 6 uut ahju ning pottseppaselliid lahkusid.

Ülakorruse põrandad olid veel tegemata, vähemalt lääne- tiivas, ning detsembris viidi Liivaku Ritso juurde 120 põ- randalauda kuivatamiseks. 1784. a. aprillis alustati põrandate tegemist.

Sama aasta sügiseks oli ümberehitatav peahoone, vähemalt teisel korrusel, niivõrd valmis, et 28. septembril pandi tal- veaknad (s.t. topeltaknad) ette. Akende jaoks oli 1783. a. Peterburist toodud 603 klaasruutu ("Glass Scheiben"). Pärast klaasimistõid oli järel 21 väikest ja 20 suurt ning 19 ruutu oli katki läinud.

1785.a. kevadel alustati mingisuguseid töid alumisel korrusel, millega seoses käis kohal pottseppasell Rakverest. Tõenäoliselt olid need tööd vähemalt sel aastal küllalt tühiised, sest kestsid 10.aprillist 22.maini. Kas seoses selle korruse töödega või mõne teise samal ajal ehitatava hoonega (näit. rehi va.), hangiti juurde veel 656 aknaklaasi.

17.septembrist kuni 29.oktoobrini töötas mõisas jälle pottsepp oma sellidega, ilmselt alumise korruse ahjade uuendamisel.

Vahetpealsed aastad kahjuks ehituslike märkmeid ei paku ning alumise korruse ümberehituse ulatusest jäävad ürikulised andmed veel napiks. 1788.a. algul on aga alles alustatud uue põranda ehitamist saali. Pole välistatud aga võimalus, et see saal oli mõnes teises ehitatavas hoones (näit. karjasmõisa elumajas või valitseja majas). Põrandat tehti pea kuu aega. Ka järgnevatel aastatel jätkus Palses olav ehitustegevus, kuid see oli kandunud muudele hoonetele (rehed, Oruveski kompleks, Ilumäe kabel, karjasmõisad, talupoegade elanud jne.).

Tõeltest, kes Palsse peahoone ehitamisest osa on võtnud, on andmed ebaolulised ja juhuslikud. Isegi Tallinnast ja Rakverest (pottsepp) kohale tulnud meistreid pole Pahlen pidanud vajalikuks ära märkida ning need on siiani jäänud identifitseerimata. Mürri- ja puusepatöödel on tõenäoliselt enamuses kasutatud Palses mõisa enda talupoegi - ehitusmehi. Ehitust puudutavate märkmete hulgas on vihjatud Hei(g?)e Jakobile, Risti Toomasale, Wolmeiri Peetrile, Kingu Peetri pojale Mikule ja mürsepp Jeanile. Kas needki kõik on olnud ehitusmeistrid, pole senini kindlalt teada.

Mürsepaesell Moulin Tallinnast omas Palmse ja Sagadi ehitustel tšeenlisiselt juhtivat positsiooni, 1782. ja 1783. a. on talle Palmases arvestatud kokku 308 tšepäeva.

19. sajandi I poolel tehtud järgmine suurem hoone Haberehitus vajab dateeringute osas veel täiendavaid uurimusi. 1840. a. oli peahoonele lisandunud suur tiibhoone, mis praegu on juba hävinud. Selles Haberehituses muudeti tšeenlisiselt ka peahoone aknaid kõrgemaks ja kitsamaks.

b) Pesuköök

Palmse mõisa viimane pesuköök asus viinatehase tege tiigi ääres. Praegu on ta varemetes. Peahoone poolisel seinal oleva raudkivi kaudu teame, et see on ehitatud 1825. a. mürsepp Hans Rink'i poolt. Kivi on piklik paopleat, mille parempoolisel osal on tervet pinda kattev daatum 1825 suurelt. Vasakpoolisel osal on kirja tekst kahes reas. Ülemises HANS RINK, kuajuures "H"- tähtede kaldkriips on vasakult paremale, ning alumises reas MÜRREHISDR ("D" on kivil tagurpidi). On ilmselt, et ehitusmeister on olnud kohalik Palmse eestlane.

Vanemate inimeste mälestuste järgi kasutati seda pesukööki khesoleva sajandi algul ka teenijaskonna saunana. Hoones olevat olnud 3 ruumi: ees ca pool kogu ehitisest, suur eesruum, mille tagumises nurgas oli pliit 3 vaske pesukatliga (esimene sakste, keskmine sakste laete ja viimane teenijate oma; sakste omad olid lukus), riistetruum ja vihtlemise-pesemisruum. Eesruumis olevat olnud ka suur puust basseini, osalt maa sees osalt väljas, kuhu tuli vesi toru

kandvabrikust.

Palmes on olnud juba 18. saj. eraldi pesukõik, mis tõenäoliselt on asetsenud umbes samal kohal tiigi läheduses. Pesukõikil on olnud mingi veekanal (Wasser-Schleusse), mida 1793. a. on osalt uuendatud, osalt parandatud. Ka 1800. a. hoone nimestikus esineb ta kiviehitisena.

c) "Supelmaia"

Rahvasuus supelmaiana tuntud hoone, mida me tunneme ainult W. Stevenhageni gravüüri ja 1840. a. Palmes hoonestuse situatsiooniplaani järgi, esineb hoone eksplikatsioonis saunana. Muud sauna tollal mõisa ansambelis ei esinenud. Ka 1753. a. analoogsel plaanil on olnud sellel kohal puidust saun, kuid märksa piklikuma konfiguratsiooniga ning otsaga tiigi poole. Selle sauna kohta käivad ilmselt mõned ürikuteist leitud ehituslikud märkmed 18. saj. lõpust. 1785. a. on hoone juures tehtud mingeid müüritööid mürsepp Jaani poolt ning 10 päeva juunikuus tehtud katust. 1793. a. tehti sauna uued pingid. Järgmisel aastal on parandatud korstnat. 1796. a. juunis on veederdatud väljastpoolt laadadega sauna kambrit ("...die Badstube Kammer auswendig mit Bretter beschlagen"). Millal see saun hävis, pole teada. 1840. a. plaanil näha olev uus saunahoone on puidust ristkülikukujuline ehitis asetatud küllalt tiigi kaldajoonele. Selle tiigipoolse küljel ulatub vee kohale (või vette?) keskosast kaarjalt eenduv lisand. See pidanuks olema madal, veepinna lähistel paiknev platvorm, kust supelmaist talnu võis vette suplesse laskuda või ka paadiga sõitma minnes sellelt plaati astuda. Gravüürilt aga sel-

lise platvornai olemasolu välja ei loe. Ka paistab gravüürilt, et hoone on ümbritsetud kas igalt või vähemalt kolmelt küljelt, lahtise laie räästarõduga, mille balustraad ei paista katkevat keskteljel oleva ukse ees, et minna kirjeldatud platvormile. Mõlemalt poolt maja ettest laskub kivist trepp alla tiiki. Hoone on sümmetriline, kaetud raske täiskelpkatusega (ilmselt kivi). Keskteljel asetsenud uks oli silmapaistvaks muudetud tema kohale asetatud kolmnurkviiluga. Kesktelg oli rõhutatud ka räästajoonelt rõdu paarisammastelt kerkinud tüspanoniga. Analooogne fassaadilahendus pidi ilmselt olema ka vastasküljel, kus ukseava olemasolule viitab 1840.a. plaanilt nähtav pargiteede kulg.

Maja ise on täielikult hävinud tõenäoliselt juba mõõdu-
nud sajandi lõpul, arvatavasti kohjutules. Fotosid temast
säilinud pole. Kui hoone välisilme soovitavaks taastamiseks
piisakski tuntud gravüürist, siis sisearhitektuuri taastami-
seks puuduvad igesugused andmed. Vundamentide lahtikaevamine
paistab segamini kõik seinised oletusedki, tundes päevavalge-
le mingi ümarguse müüritise maja keskosas. Võis see olla
supelbassein? Taoliste suurejooneliste supelbasseinidega va-
rustatud saunade kohta Eestimees mõisates puuduvad senini
andmed. Üldiselt olid saunad mõisates levinud juba 17.saj.
Tihti võis neid olla kaks, üks akstele, teine teenijaakon-
nale, kuid ikkagi olid nad suhteliselt väikesed puust tarbe-
ehitised, mis suures laatus meenutasid rohkem talurahva
saunu kui selliseid paraaditsevaid hooneid kui Paimsees. 1810.
a. on teada projekt Tuhala mõisa saunale, mis oli mõõtmetelt
4 x 3,6 süllda (ca 9x3 m) suur ning sisaldas neli väikest
ruumi - eeliku, riietusruumi, pesuruumi ja kütte- ning vee-
soojendusruumi. Viimane osa oli kivist, muu parema soojuste
pärast puust.

d) Viljapuused ja kasvahoone

Palmse mõisa puu- ja juurviljasaad paikneb loomalehtede (sks. Viehburg) taga, olles ära näidatud 1753.a. plaanil. Varsti pärast seda on viljapuused laiendatud, sest 1770.a. alates mainitakse Palmsees korduvalt nii vana kui uut seda. Mõlemas aias on kasvatatud mitut sorti õunapuid, murdeid, kirseid, pirne, ploome jne., kusjuures aednik on kasvatanud sageli istikuid ise, külvates aiamüüriäärsetesse kohtadesse sadade-kaua seemneid. Mõnikord on puid välja vahetatud ka ostetud istikute või puudega. Peale selle kasvatati juba 1770-ndatel aastatel aias meloneid ja arbuuse. Hiljem - 19. saj. algul on nähtavasti uues aias saanud ülekaalukamaks mitmesuguste lilleliikide (roosid, hüatsintide, tulpid jne.) kasvatamine.

Mõlemad aiad olid ümbritsetud kivist müüri ja ning kuu-kehkiga. Aiamüür oli katusega kaetud, seda vähemalt 1796. a. kui ehitusmeister katustas vana aia müüri valitsejama ja poolisel küljel.

Vana aed, mis on jälgitav 1753.a. plaanilt, kujutab endast pesaega ründakujulist, täiesti omaloomelise regulaarse planeeringuga ala, mis on ristuvate teedega jagatud 4x4 ruuduks. Uus aed on ilmselt rajatud selle kõrvale kirde poole (tiigi saunas).

Varsti pärast uue aia rajamist on sellesse ehitatud ilmselt ka algne kasvahoone, mida tohiks ehk dateerida 1783. aastaga, kui uues aias on meister Mellin alustanud mingi sõrestikmüüritise rajamist. Selle algse kasvuhaja kohta puuduvad täpsened andmed, kuid selle olemasolu peaks kinnitama üks detailne märkus aedniku 1788 aas, mille järgi üks hele-

sinine häätsint hakkas õitsema keset talve - 1804.a. jaanuaris. Samal aastal on kindlalt olemas aedniku aiamaja ("mein Gartenhaus"), mille olutoos seonud ehi juulikuu 18pul Amber laeti. Selleks tšeks kulutati teatavasti 3 koormat savi ja 4 koormat liiva ning 200 tellist. Kahleid pole selles kulkalkulatsioonie mainitud. Sellest tuleks tšenäoliselt järeldada tellisehju.

Kasvuhoone on ilmselt mitmel korral Amber ehitatud. Osa detaile (aknareemistus) viitab ühele ajale valitsejamaajaga, kui välistada aknareemide Amberpaigutamise võimalus.

1840.a. plaani järgi on Palmsee 2 kasvumaja - üks uus ja vana aia piiril, ning teine peahoone taga oleva pargi põhjapoolsel serval. Ruuvilja aia kasvumaja praeguse ilme kujunemise kohta puuduvad senini kindlad andumid, kuid mitmed detailid sellel (eklektilised aknad, pitsiline räästelaud jne.) viitavad 19.saj. teisele poolele. Tšenäoliselt võis viimane ulatuslik Umberehitus siin toimuda ca 1875.a. Kui usaldada 1890.a. situatsiooniplaani, on tollal Palmsee olnud veel kolmaki kasvahoone. See on asetsenud tollal ehitatava viinavebriku ees hürjatelli pro loomalauda otse taga ning kujutas põhiplaanilt väikest peasega ruudukujulist ehitist.

e) Viinaköök

18. sajandi kestel asus Palasse viinaköök varasema Ülleköögi lähedal iseseisva hooneana, olles viimasest proportsionaalselt mõnevõrra suurem, peasega kvadraatne ehitus. Tema eksistents ilaneb 1753. a. situatsiooniplaanilt. Selle 18. saj. viinaköögi kohta on ürikuliselt teada üsna vähe. Ta oli juba sellal kiviehitis, vastandina paljudetele teistele, tolleaegsesse Palasse mõisamanssablisse kuulunud kõrvalhoonetele, näit. kaurid, rehheooned, Ülleköök jt., mis kõik olid puudust ning õlgatustega. Viinapõletusega alustati Palases tavaliselt oktoobris-novembris. Selleks tuli mõisa viinapõletus-meister, vahel tuli ta päris kaugelt, näit. 1785. a. Kõrgesseare mõisast Hiinamaalt. 1779. a. oli mõisas Jaani nimeline meister. Meister turustas ilmselt ise ka pruulitud viina, sest millega muidu eelitada tavaliselt iga-aasta algul toimunud viinameistri sõite näit. Tartu ja. Viina valmistamine toimus kahe suure sisseühendatud katla abil, mis vahel viidi Rakveresse remonti. Palasse varasema viinaköögi ruumijaotusest puuduvad senini andmed. 1779. a. on seda viinakööki laiendatud mingi juurdeehituse rajamisega. 1791. a. ja 1803. a. parandati katust. 1793. a. (30. juunist kuni 12. juulini) tehti viinakööki mingi veekanal (Wasser-Schleuse) ning seejärel vesiratta. Ka tehti sama aasta sügisel sisemist remonti, mille tingis ilmselt vesiratta ehitus.

1890. a. ehitati Palasesse uus suur viinatesas, mille projekt (3 korruse plaanid ja lõige) on säilinud Tartus Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis. Hoone koos sisustusega oli hinnatud 1912. a. võrdselt peahoonega à 25.000 rbl., kaejuures viinevabriku sisustust loeti märksa kallimaks kui hoone ise (14.815 rbl.).

f) Ülleküsk

Paluse mõisa 1753.a. situatsiooniplaanil on väikese tiigi juures väike peasega kvadraatne hoone tähistusega H, mis eksplikatsioonid andmetel on pruulikoda või Ülleküsk (BräuKüche). Nimetatud ja mõningaid hilisemaid situatsiooniplaane võrreldes võikshelda, et see vanem teadaolev Ülleküsk on asunud umbes praegu eksisteeriva meiereimaja kohal. 1791.a. Ürikulistest andmetest on teada, et selles suhteliselt väikeses pruulikojas on tehtud nii viinapõletust kui ka Üllepruulimise protseduure.

Hoone oli ülest katusega puitehitis, mis ilmneb ka 1800.a. topograafilises kirjelduses. Sellised väikesed ice-seisvad pruulikojad on meie aegadel olnud tüüpilised nähtused pea igas mõisas. 19.saj. alguses on see väike ehitis tõenäoliselt niivõrd amortiseerunud, et 1809.a. kevadel valmistati uue Ülleküski ehitamiseks. Selleks alustati 19. mail vana pruulikoja lammutustöödega, et seejärel asuda vundamendi süü kaevamisele. 29.mail oli vundament juba valmis ning mingi kanal, mis asus ühel küljel (tõenäoliselt tiigi poole), ära sillutatud oli. 31.mail alustati paekivist müüri ladumistöödega. Müüritööd kestsid vähesed kui kuu aega ning 22.juunil alustati katusekonstruktsiooni tegemist. Valminud hoone oli eelmisest märksa suurem ning komplitseeritum koostades mitme ruumist ning ilmselt ka pruulija eluruumidest. Samal ajal on ka teistesse mõisatesse tehtud avaramaid ja ka segaotstarbelisi sedalaadi ehitisi. Näiteks on teada üks selline peam- ja Ülleküsk 1809.a. endiselt Liivimaalt Lapjeri mõisast, omaniku krahv Mellini enda projekteeritud, kus hoone keskel asus avar mantelkorstenküsk suur-

te kateldega ning sellest ühel pool pesuruum ja rullimis-
kamber, teisel pool aga pruulituba ning üks suur ruum per-
sonali jaoks. Hoonesse pääses mõlemalt poolt küljest, kesk-
teljel asuvast uksest. Muide, üks krahv Mellin on projektee-
rinud ka Bestima mõisate jaoks, näit. Tahalasse seen 1810.
a., tall 1807.a. jne.

Palmsee on 18.saj. eksisteerinud nii õlle-, viina-
kui ka pesuköök eraldi. 1809.a. ehitatud Palmse õlleköök
oli ilmselt sejandi lõpuks kaotanud oma algse funktsiooni
ning 1890.a. situatsiooniplaanil, mis on valmistatud seoses
uue viinavabriku ehitamisega, mainitakse teda kui elamut.

e) ...ja teised hooned

1. Kanala (Hünerhaus) juures häisid 1794.a. ehitustööd,
sillele viitab selle aasta katusekivide spetsifikatsioon,
sille järgi kanala katuse jaoks oli ette nähtud umbkaudu
7 tuhat katusekivi. Ehitis oli ilmselt küllaltki suuremõt-
eline ning ehitustööd jätkusid veel 1799.a., mil hoone oli
niivõrd valminud, et hakati õrsi üles panema ja 16.mail
alustati välisvundamendi krohvimisega.

Hilisemaid plaane Palmsest pole sedalaadi hoonet mil-
legipärasest fikseerinud. Sellest tuleneks võimalus, et kana-
lat ei püstitatudki peamõisasse, vaid mõnda kõrjamõisa
(näit. Sakusaare, ^{dike} Mu...), kus samuti 18.saj. lõpul teinud
suured ehitustööd. 1800.a. hoonestuse loetelus teda ei esine.

2. Lustla (Lusthaus). Sellise nimetusega hoone on ek-
sisteerinud Palmsee juba 18.saj. lõpul. Kas seda hoonet võiks
identifitseerida hiljem "supelajana" tuntaks saanud hoonega,
on vähe tõenäoline, sest 1796.a. on veel juttu saunest ja

selle remondist (vt. eespool) ega vihjata sellisele hoonetele.

1798.a. aga pidi lustla juba küllalt kaua olema ekeis-
teerinud, et osutus vajalikuks üsna suureulatusliku remondi
- unte müüriosaide, põrandate ja trepi - tegemine ("...neu
Mauer unter die Wände, neue Diele und Treppe gemacht").

1800.a. hoonestuse nimestikus ei esine.

3. Juurikakelder (Wurzelkeller) - vundamendi saku hakati
kaevama 1799.a. kevadel, müüride ladumist alustati 17.mail
samal aastal. 1840.a. plaanil on selle keldri asukohaks suu-
re tiigi vastaskallas, metsaparki viivast teest veidi pare-
mal.

4. Kaagakelder ehitati 1783.a. sügisel; oli ilmselt
väike ehtis, mis valmis ajavahemikul 14.-27.septembril.

5. Sepikoda - 18.saj. 18pul Palase enda ansambli tõe-
nõoliselt veel puudus, sest sepatööde tegemisel mainitakse
tihti Poisma sepikoda ja sepatalu (Poisma Schmiede Haus) nii
ka veel 1804.a. kui Oruveski järveäärde ehitati uus paadi-
kuur, valmistati selle naelad - 950 tk. Poismal (ülejääänud
340 kulutatutest olid Venemaa päritolu). 1800.a. hoonestuse
loetelus teda ei esine.

6. Jääkelder oli mõisas mingil kujul olemas ka varematel
aegadel, kuid 1793.a. sügisel tehti veel mingi jääsuk vms.,
mille tarvis võeti maha puid ja mille kaevamisel tõi tas 6 ini-
most. 1794.a. kevadel on aga alustatud uue, kindla hoonena
arvestatava jääkeldri ehitamist, kaevatud vundamendi saku ja
veetud kohale peakive müüri ladumiseks. 15.-21.maini müüris
ehitusmeister jääkeldri võlve, mille jaoks teda abistas 6
töölist.

Lähemad andmed jääkeldri arhitektuursest ilmeest senini puuduvad. 1804.a. on selle juures tosinud mingid tšehhi - tehtud katusekonstruktsiooni või ehk ka riuleid (Stahlwerck) 1794.a. alates on Palssee eksisteerinud jääkelder, mida tšeenäoliselt võib seostada 1840.a. plaanil näidatud jääkeldriga "supelmajast" paremale jääval kõrgendikul tiigi nurga juures ning üks jääga igal aastal täidetav auk (das Loch) mäel. See võib olla keldri jaoks säilitatava jää hoiuruum.

7. Magasinit (Magazin-Haus), ehitatud 1809.a. kivist hooneana.

8. Puust hoone juurikakeldrist paremal, mis 1840.a. plaanil märgitud, kuid eksplikatsioonis ei esine, on senini identifitseerimata.

9. Moonekate maja (Quartier Haus), täpsed ehitusaastad senini pole ilmsiks taldud. H. Sireli teatel on ehitatud Viitna teeäärde 18. saj. keskpaigas. 1753.a. plaanil veel ei eksisteeri. 1796.a. on parandatud katust ning 1801.a. kevadel on kestnud pooltsiat kuud üldised remonttööd. 1800.a. hoonestuse nimekirjas moonekate maja märgitud pole.

n) ...ja veel paar pisiasja

2. novembril 1798.a. seati Palssee mõisas Ules mõisakell (Hofs Klocke). Tema asukohta pole senini õnnestunud kindlaks määrata.

Sama aasta kevadel (29. mail) on maantee lähedale Üuele püstitatud ka lipuvarras, mille juurde kuulus raudest tuulelipp viimpliga, kus oli seatus 1796. Palssee vanemad inimesed mäletavad veel selle lipuvarra asukohta ja tuulelippu, mis

on kellegi juures hoiul. Varda asukohta on võimalik välja
lugeda ka W.Stevenhageni gravüürilt.

Ühel 1773.a. Palmse kalendri kaanel on märkus päikese-
kellade ja sellel oleva kompassi kohta.

M. Männisalu
/M. Männisalu/

Kasutatud kirjandus:

Album Academicum des Polytechnicum zu Riga, Riga 1912.

Baltische Kriegshelden, Reval, 1932.

Die Civil- u. Militär-⁰berb^{stehl}schaber in Estland...,
1704-1855, Dorpat, 1855.

Dobermann, S., Topographische Nachrichten über Estland,
1800, Hns. AII-s.

Genealogische Handbuch, Estland I.

"Inland" 1895 - nr.24.

Joonuks, H., XVIII-XIX sajandi mõisakoond, "Punane Täht"
nr.79 - 1974.

Katalog der historischen Festausstellung...im Hause d.
Schwarzenhäupter... 1910, Reval 1910.

Lenz, W., Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960,
Köln, Wien, 1970.

Pirang, H., Das baltische Herrenhaus, II, Riga, 1928, III,
Riga, 1930.

Stevenhagen, S., Album Estländischer Ansichten...Mitten 1867.

"St. Petersburgische Kalender" 1758-1820 (käsitel tehtud
märked TA raamatukojas.

Thomson, E., Manteuffel-Szoegé, G., Schlösser und Herrensitze
in Baltikum, Frankfurt a/M., 1959.

Virumaa (Toim. Rosenberg), Rakvere, 1924.

Kasutatud arhiivimaterjal:

Riiklik Ajaloo Keekarhiiv:

Fond 854, n.1, s.-d.668

Fond 3, n.1, s.-d.364

Fond 33, n.3, s.-d.1935

Eesti NSV Riiklik Ajaloomuuseum

Fond 202, nim.1, s.-d.4 ja 9.